

УДК 902.904 (574)
МРНТИ 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/akz2024.3.25.32.44>

Металдан жасалған әйел әшекейлері (Жетісудың археологиялық табылымдары бойынша)

© 2024 ж. Айтбаева А.Е., Манапова Ә.М.

Keywords: Zhetysu, A.N. Bernshtam, K.A. Akishev, Random findings, Early Iron Age, jewelry, expedition, history of study

Түйін сөздер: Жетісу, А.Н. Бернштам, К.А. Ақышев, кездейсоқ табылымдар, ерте темір дәуірі, әшекей, экспедиция, зерттеу тарихы

Ключевые слова: Жетысу, А.Н. Бернштам, К.А. Акишев, случайные находки, ранний железный век, украшения, экспедиция, история изучения

Aigerim Aitbayeva¹ and Aliya Manapova^{1*}

¹PhD, Senior Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

ORCID: [0000-0003-1991-7508](https://orcid.org/0000-0003-1991-7508) E-mail: aaaitbayeva84@mail.ru

^{1*}Corresponding author, Candidate of Historical Sciences, Margulan Institute of Archaeology.

ORCID: [0000-0003-1091-0211](https://orcid.org/0000-0003-1091-0211) E-mail: merekeevna@mail.ru

Women's metal jewelry

(based on archaeological findings from Zhetysu)

The article examines the research results on women's metal jewelry, covering the period from the Early Iron Age to the ethnographic time, ranging from the introduction of randomly discovered ancient artifacts into scientific discourse to their systematic scholarly analysis. Since ancient times, jewelry has played a significant role in shaping the image of women, functioning as an ethnic, social, and age-related marker. Various items such as rings, bracelets, earrings, sholps, clasps, brooches, and buttons, crafted from gold, silver, and bronze, along with their ornaments, reflect a woman's social status in society. The aim of the study is to outline the stages of research on women's jewelry, identify key trends in the process of analysis, and describe the contributions of Soviet archaeologists and contemporary scholars. Numerous studies and publications from different periods contain valuable and diverse data that contribute to a deeper understanding of the role of women's jewelry in the historical context.

Source of funding: The article was prepared with the support of grant funding from the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2024–2026; project IRN is AP 22786586.

For citation: Aitbayeva, A., Manapova, A. 2024. Women's metal jewelry (based on archaeological findings from Zhetysu). *Kazakhstan Archeology*, 3 (25), 32–44 (in Kazakh). DOI: [10.52967/akz2024.3.25.32.44](https://doi.org/10.52967/akz2024.3.25.32.44)

**Әйгерім Есімқанқызы Айтбаева¹,
Әлия Мерекеқызы Манапова^{1*}**

¹PhD, Ә.Х. Марғұлан атындағы

Археология институты, Алматы қ., Қазақстан

^{1*}корреспондент-авторы,

тарих ғылымдарының кандидаты, Ә.Х. Марғұлан

атындағы Археология институты,

Алматы қ., Қазақстан

**Металдан жасалған әйел әшекейлері
(Жетісудың археологиялық табылымдары бойынша)**

**Айгерим Есимкановна Айтбаева¹,
Алия Мерекеевна Манапова^{1*}**

¹PhD, Институт археологии им. А.Х. Маргулана,

г. Алматы, Казахстан

^{1*}автор-корреспондент,

кандидат исторических наук,

Институт археологии им. А.Х. Маргулана,

г. Алматы, Казахстан

**Женские украшения из металла
(по археологическим находкам Жетысу)**

Мақалада ерте темір дәуірінен этнографиялық кезеңге дейінгі әйелдердің металдан жасаған әшекей бұйымдарының зерттелуі сарапталып, зерттеушілердің көне жәдігерлерді кездейсоқ табылудан бастап жүйелі түрдегі ғылыми зерттеуге дейінгі ой тұжырымдары қарастырылады. Ежелгі заманнан бері зергерлік бұйымдар этникалық, әлеуметтік және жас ерекшелігінің белгісі ретінде әйел бейнесін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Алтын, күміс және қоладан жасалған әр түрлі жүзіктер, білезіктер, сырғалар, шолпылар, қапсырмалар, түйреуіштер, түймелер сынды әшекейлер және олардың ою-өрнегі әйелдің қоғамдағы мәртебесін көрсетеді. Әр жылдары жүргізілген зерттеулер мен жарияланған еңбектерде әйелдер әшекей бұйымдары туралы түрлі және құнды фактілер қамтылған. Зерттеудің мақсаты – әйелдер зергерлік бұйымдарын зерттеудегі кезеңдеуді тұжырымдау, сараптау кезеңіндегі негізгі тенденцияларды бөліп көрсету және кеңестік уақыттағы археолог зерттеушілер мен қазіргі авторлардың қосқан үлесін сипаттау.

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2024–2026 жж. гранттық қаржыландыруы шеңберінде, ЖТН АР 22786586 жобасы аясында даярланды.

Сілтеме жасау үшін: Айтбаева Ә.Е., Манапова Ә.М. Металдан жасалған әйел әшекейлері (Жетісудың археологиялық табылымдары бойынша). *Қазақстан археологиясы*. 2024. № 3 (25). 32–44-бб. DOI: [10.52967/akz2024.3.25.32.44](https://doi.org/10.52967/akz2024.3.25.32.44)

В статье рассматриваются результаты исследования женских металлических украшений, охватывающих период от раннего железного века до этнографического периода, начиная от введения в научный оборот случайных находок и до их систематического научного изучения. Ювелирные украшения с древнейших времён играли важную роль в формировании образа женщины, выступая как этнический, социальный и возрастной маркер. Разнообразные предметы, такие как кольца, браслеты, серьги, шолпы, застёжки, броши и пуговицы, изготовленные из золота, серебра и бронзы, а также их орнаменты, служат отражением социального статуса женщины в обществе. Цель исследования заключается в выделении этапов изучения женских ювелирных украшений, выявлении ключевых тенденций на этапе анализа и описании вклада советских археологов и современных исследователей. В многочисленных исследованиях и публикациях различных лет содержатся важные и разнообразные данные, способствующие углубленному пониманию роли женских украшений в историческом контексте.

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках грантового финансирования Комитета науки МНВО РК 2024–2026, ИРН проекта АР 22786586.

Для цитирования: Айтбаева А.Е., Манапова А.М. Женские украшения из металла (по археологическим находкам Жетісу). *Археология Казахстана*. 2024. № 3 (25). С. 32–44 (на каз. яз.).

DOI: [10.52967/akz2024.3.25.32.44](https://doi.org/10.52967/akz2024.3.25.32.44)

1 Кіріспе (Айтбаева Ә.Е.)

Әшекейлер халықтың көркем шығармашылығының жарқын көріністерінің бірі болғандықтан, сол заман тұрғындарының тамырын тереңнен тартқан наным-сенімдері, эстетикалық нормалары, космологиялық түсінігі, шығармашылық әлеуеті, әлеуметтік қатынастары мен дәстүрлері әйел әшекейлерінде көрініс тапты. Ежелгі дәуірде зергерлік бұйымдар жасау ісі кемелдіктің ең жоғары деңгейіне жеткен болатын. Осыған байланысты әйелдердің зергерлік бұйымдарын зерттеу — олардың типологиясын, өндіріс технологиясын, функционалдық мақсатын анықтау, әйелдің костюмі/бейнесі жүйесінде қарастыру, халықтың мәдени байланыстарын бақылауға, барынша кең көлемдегі мәдени-хронологиялық реконструкциялар жасауға мүмкіндік береді.

Мақаланы жазудағы алға қойған мақсат – Жетісу өлкесінен табылған ерте темір дәуірінен этнографиялық кезеңге дейінгі металдан жасалған әйел әшекейлері мен оларға зерттеушілердің берген түсіндірмесін саралап, әшекейлердің зерттелуін кезеңдерге бөліп қарастыру. Әйел әшекейлері металдан, асыл тастардан, шыныдан, керамикадан, тіпті теріден де жасалғандықтан, мақалада біз металдан жасалған әшекейлерге тоқталамыз.

Осы мақсаттан туындайтын міндет – аталған аумақта жүргізілген археологиялық экспедициялар мен жекелеген зерттеушілердің еңбектеріндегі әшекейлер туралы мәліметтерді жинастыру, территориялық және хронологиялық жағынан саралау.

2 Материалдар мен әдістер (Айтбаева Ә.Е.)

2.1 Зерттеу әдістері. Мақаланы жазу барысында тарихилық, объективтілік принциптер басшылыққа алынды. Тарихилық принцип бойынша археология ғылымының нақты – тарихи жағдайда даму жолдары мен бағыттары анықталды. Әсіресе, жұмыс құрылымына байланысты аймақтық принцип жете басшылыққа алынды. Мәселенің жекелеген аспектілерін қарастыруда баяндау, жүйелеу, қорытындылау, логикалықталдау, салыстырмалы, хронологиялық, хронологиялық-проблемалық әдістер қолданылды.

2.2 Материалдарды сипаттау. Мақала жазуда КСРО ҒА Материалдық мәдениет тарихы институты мен ҚазКСР ҒА Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих, археология және этнография институтының және Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының жүргізген зерттеулері, архив материалдары, жарық көрген ғылыми мақалалар мен монографиялар қолданылды. Нақты хронологиялық шегі орталықтан құрылған алғашқы кешенді археологиялық экспедиция – Жетісу археологиялық экспедициясының зерттеу жұмыстарынан басталмақ.

3 Нәтижелер (Айтбаева Ә.Е., Манапова Ә.М.)

XX ғ. басынан бастап Жетісу өлкесінде В.В. Бартольд, И.А. Кастанье, Н.Н. Пантусов, В.Д. Городецкий, К. Ходжиков, Б.Н. Дублицкий археологиялық зерттеулерін ішінара жүргізсе, кейінгі отандық және ленинградтық ғалымдар А.Н. Бернштам, К.А. Ақышев, Е.И. Агеева, Г.А. Қушаев, И.И. Копылов, А.Г. Максимова, Б.Н. Нұрмұханбетовтер ескерткіштерде мақсатты түрде барлау және кәсіби қазба жұмыстарын жүргізді.

Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның археологиялық зерттелуінің алғашқы кезеңі А.Н. Бернштам есімімен және КСРО ҒА Н.Я. Марр атындағы Материалдық Мәдениет тарихы институты мен КСРО ҒА Қазақ филиалы бірлесе ұйымдастырған Жетісу археологиялық экспедициясы зерттеулерімен байланысты. А.Н. Бернштам 1940 жылғы мақаласын Алматы маңындағы Қарғалы қойнауында шамамен 25 жастағы әйел адамның жерлеу орнынан 300-ден астам үйсіндердің зергерлік өнерін мейлінше айқын сипаттайтын алтын бұйымдар табылған қазынаға арнаған еді. Табылған заттардың ішінде айыр өркешті түйенің мүсіні салынған екі жүзік, таутекелердің 10 мүсіні, тізерлеп отырған адамның бауырын кеміріп жатқан тышқан бейнеленген сырға, көптеген қапсырмалар мен алтын жапсырмалар бар. Бұл бұйымдардың бәрі алтыннан жасалып, перузамен апталған. Ерекше көз тартатын нәрсе – бұл Қарғалыдан табылған тәті (диадема). Оның ішкі беті толған күрделі өсімдік тектес өрнектің ортасында тұрған аңдардың, құстардың, адамдардың бейнелері. Өз мақаласында тәтіні егжей-тегжейлі сараптаған А.Н. Бернштам, осы бейнелер семантикасына Иран мен Қытай әсерін баса көрсетті және жерлеу орнынан табылған бұйымдар мен тәтіні б.д.д. I ғ. – б.д. II ғ. кезеңдеп, оның шаманға тиесілі болғандығын атап өткен [Бернштам 1940: 31].

Бұл табылым жайында «Древнее золото Казахстана» кітабының авторлары Қарғалы кешенінің көптеген заттары сақталмағанын айта келе, тәтінің екі сақталған бөлігінің маңыздылығын атап өтеді. Сонымен қатар Қарғалы тәтісіндегі өрнекті сақ көшпелі ортасымен емес, белгілі мөлшердегі мифологиялық персонаждары бар қытай бейнелеу дәстүрімен байланыстырады. Бұл шетелдік затты үйсін ақсүйектері немесе діни қоғамның өкілдері тапсырыспен жасатуы да мүмкін дей келе, Қарғалыдан табылған бедерленуі діни-мифологиялық мазмұнға толы сырға діни қызметкер не шаман адамға тиесілі болуы мүмкін деген пікір айтады [Самашев 2007: 84].

Қарғалы ауылының байырғы тұрғындарының айтқан естеліктері, алтын бұйымдардың табылуы мен Орталық музейге өткізілуі, тапқан адамдар туралы ақпарат, кейінгі жылдары Қарғалы диадемасы туралы көпшілік әрі ғылыми ортада таралып кеткен мәліметтердегі сәйкессіздіктер туралы егжей-тегжейлі жазылған мақалалар тек ғылыми орта ғана емес осы бір мұраның тарихы-

на көңіл аударған қалың көпшілік арасында да үлкен қызығушылық тудыратыны сөзсіз. Қарғалы диадемасының табылуы, семантикасы, кімге тиесілі екендігі туралы соңғы жылдары В.В. Сараев мақалалар сериясын жарыққа шығарды. Ол Қарғалы қазынасының бұйымдары тарихи деректерде үйсін гуньмосына әйелдікке берілген қытай ханшайымы Лю Сицзюньға тән деп есептейді. Бұлай шешім шығаруына әшекейлердегі, әсіресе диадемадағы қытайлық мәнер, жерлеу орнының көпшілік қорымынан бөлек табылуы, тіпті қазына табылған жартастың құрылымының өзі бұл әшекейлердің қытайдан шыққанын көрсетеді деп санайды. Биік таудағы шатқалды даолық ілімді ұстанатын, елден оқшауланып бөлек кеткен монах–абыздар мекендеуі мүмкін екендігіне тоқталады. Сонымен қатар автор бұл Қарғалы бұйымдарын «Қарғалы көмбесі (қазынасы)» деп атаудың қате екенін, оның себебі, Б.Н. Дублицкийдің есептерінде аңшылар тапқан кезде адам сүйектерінің шашылып жатқанын және бас сүйектің бір бөлігінің беткі қабаттан табылғаны айқын жазылғанын айта келіп, «Қарғалы жерлеу орны» деген атаудың дұрыс болатынын негіздейді [Сараев 2021: 64].

Қарғалы диадемасының бастапқы келбетін қалпына келтіру мақсатында ерекше туындының жасалу уақытындағы көркем өнер тәсілдері мен дәстүрлерінің сараптамаларына сүйене отырып реконструкциялауға тырысқан М.А. Чернов зерттеу нәтижелерін ғылыми мақалаға арқау етті. Өз мақаласында тәтінің жетіспеген бөлшектерін Еуразия аумағында жасалған, мәдени фоны жағынан жақын диадемалар мен олжалардың сақталған бөлшектеріне сүйене отырып, қалпына келтіруге тырысты [Чернов 2015].

А.Н. Бернштам жетекшілік еткен Жетісу археологиялық экспедициясы маршруты үлкен аумақты қамтығанымен, Іле өзені бойындағы ескерткіштер толыққанды зерттелмеген еді. Қазақстан территориясында өндіріс орындарының көптеп салынуына, нақтылап айтсақ, 1954 жылы Іле өзенінің бойында Қапшағай ЖЭС салынуына байланысты осы аймақта орналасқан көптеген археологиялық ескерткіштерді зерттеу мәселесі күн тәртібіне қойылды. Іле өзені Жетісудағы ірі су көзінің бірі болғандықтан, бұл аумақ арқылы ғасырлар бойы Қазақстанды Орта Азия және Қытаймен байланыстыратын ежелгі керуен жолдарының өтуі сөзсіз еді. Аймақтың ежелгі тарихының жалғыз дереккөзі болып тұрған ескерткіштерді жойылып кетуден сақтау мақсатында Қазақстан Ғылым академиясы Тарих, археология және этнография институты жанынан 1954 жылы Іле археологиялық экспедициясы құрылды. Экспедиция жетекшісі К.А. Ақышев, отряд жетекшілері Е.А. Агеева, Г.И. Пацевич және Г.А. Кушаев, ғылыми қыметкер И.И. Копылов, аға лаборанттар П.В. Агапов пен Х. Алпысбаев болды. Экспедиция өз жұмысын аймақта барлау жұмыстарымен бастап, Іле өзенінің бойында – шығыстан батысқа қарай Қапшағай шатқалынан Борохудзир ауылына дейін, солтүстіктен оңтүстікке қарай Шолақтаудан Шелек ауылына дейін зерттеу жұмыстары жүргізілді [ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 305-іс].

Экспедиция жетекшісі К.А. Ақышев 1954 жылғы есебінде қазба жүргізілген 49 обаның ішінде № 29Б қорым, № 1, 2, 14 және 15 оба қорым құрылысы конструкциясымен және табылған заттарымен басқаларына қарағанда ерекшеленетініне тоқталады. Бұл жерден (№ 14 оба) екі шетінде жыртқыш аңның бастары бейнеленген құйма қола білезік, басып жасалған суретімен аң стилін еске түсіретін және Пазырық обаларынан алынған табылымдарға ұқсас жерлері бар қола пластинаның бөлшегі табылғанына тоқталып, бұл обаларды б.д.д. IV–II ғғ-мен кейінгі сақ кезеңімен мерзімдеді. Есепте ғалым осы қорымда қазылған барлық обалар толығымен тоналғанын атап өтті [ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 305-іс].

Осы Іле археологиялық экспедициясының жүргізген зерттеулерінің нәтижесінде жарық көрген К.А. Ақышев пен Г.А. Кушаевтың «Древняя культура саков и усуней долины реки Или» еңбегінде аймақтың сақ және үйсін ескерткіштерін зерттеу барысында жерлеу жәдігерлері арасынан табылған әйел әшекейлері туралы мәліметтер көптеп берілген. Жетісуды мекендеген сақ тайпаларының теңдессіз ескерткіші – Бесшатыр қорымы толығымен тоналған обалардан тұрғандықтан, бұл

ескерткішке арналған тарауда әйел әшекейлері туралы бірлі-жарым табылған моншақтардан өзге ақпарат келтірілмеген.

Қызылауыз I қорымында жүргізілген зерттеуде № 12 обаның оң жақ жерлеу орнында саз балшықтан жасалған ыдыстармен бірге бояуларға арналған төрт бөлікке бөлінген шаршы түріндегі үстелше, адам сүйектері арасынан қола шаш қыстырғыш, қоңырау, екі ұшар басында барыс бейнеленген білезік, қола гривна бөлшегі және ақық моншақ табылған еді. К.А. Ақышев ұшар басында жыртқыш аң бейнеленген құйма қола білезікті осы Қызылауыз I қорымын кейінгі сақ кезеңімен (б.д.д. V–IV ғғ.) кезеңдеуге мүмкіндік берген бірден-бір жәдігер ретінде атап көрсетеді [Акишев, Кушаев 1963: 97–101].

Іленің оң жағалауындағы үйсін ескерткіштеріне арналған екінші бөлімде осы аумақтағы үйсін обаларын сипаттай келе, Г.А. Кушаев Қапшағай III қорымының № 18, 22, 89, 97 обаларынан темір шаш түйрегіштер, жүзден аса ұсақ паста домалақ моншақтар, жіңішке қола сым темірден тұйықталмаған шиыршық түрінде жасалған сырға, қола айна және қас сұрмесіне арналған тастан жасалған цилиндр формалы ыдыс табылғандығына тоқталған [Акишев, Кушаев 1963: 151–161].

Осы қорымның № 35 жерлеу орнынан бас сүйектің төменгі жақ тұсынан ромб және биконикалық формадағы жеті ақық, 35 паста және 45 әйнек моншақтар, бас сүйектің оң жағынан шиыршық тәрізді мыс пен күмістің қосындысынан құйылған, бір жарым айналымға иілген сырға, қола айна табылды [Акишев, Кушаев 1963: 153]. Осы сырғалар ҚР ОММ қорында сақтаулы, әрі музейдің каталогында сипаттамасы мен фотосы берілген [ҚР ОММ коллекциясы каталогы 2011: 133]. Орталық Музей қорында сақтаулы келесі бір жәдігер – б.д.д. I ғ. – б.д. I ғ. кезеңделетін Өтеген I қорымының № 67 обасынан табылған ұзындығы 10,4 см темір шаш түйрегіш [ҚР ОММ коллекциясы каталогы 2011: 140].

Үңгір қора I қорымының № 28 обасында жерленген әйел адамның мүрдесімен бірге темір шаш түйрегіш, сақина және шиыршық тәрізді екі қола сырға, ұстағышы трапеция тәріздес домалақ қола айна, кеуіп қалған бояуы бар кішкентай косметикалық ыдыс, мойын тұсынан 112 дана паста бисер, орташа көлемдегі 13 паста моншақтар, 26 дана әртүрлі көлемдегі ақық моншақтар, Қалқан I қорымының № 62 обасынан әйел адамның жерлеу орнынан оң білегінде кимасында дөңгелек, ұштары түйіспеген қола білезікте үйсін тайпаларының жерлеу орны жәдігерлерінің қатарын толықтырды [Акишев, Кушаев 1963: 172–173]. Осы аумақтың үйсін ескерткіштерінен табылған әшекейлерге тоқтала келе, Г.А. Кушаев қола шиыршық тәріздес сырғалар Іле жазығында б.д.д. I мыңжылдықтың екінші жартысынан бастап таралғандығын атап көрсетеді [Акишев, Кушаев 1963: 176].

Жалпы осы іргелі еңбекте антрополог ғалым В.В. Гинзбургтің сүйек-қаңқа материалдарына жүргізген сараптамалары нәтижесінде жерлеу орнының жыныстық тиесілігі туралы мәлімет ашық айтылған. Іленің оң жағалауындағы осы жерлеу орындарынан басы шар тәрізді 34 темір шаш түйреуіш, төрт қола айна, 19 шиыршық тәріздес сырға және көптеген моншақтар табылды. Әйелдердің жерлеу орнына осы жәдігерлердің барлығы тән екендігін айта келіп, өте сирек жағдайда темір пышақтар табылғандығына тоқталады [Акишев, Кушаев 1963: 247–248].

Қазақ КСР ҒА Іле археологиялық экспедициясының Алакөл отряды Г.А. Кушаев жетекшілігімен 1963–1964 және 1966 жж. археологиялық барлау және стационарлы қазба жұмыстарын жүргізді. Көктума ауылынан 10 км шығысқа қарай, Оңғаш жайлауынан микробарлау жұмыстары барысында кездейсоқ табылған қола дәуірінің I жерлеу орнынан сол жақ қырымен, басы батысқа қаратылып, қатты бүгіле жерленген әйел адамның қабірінен өте нашар сақталған екі қола сырға, қолының білек тұсынан жіңішке қола білезіктің қалдығы, кеуде қуысының сол жақ бөлігінен конус тәріздес бес жапсырма табылды [Кушаев 1968: 136–137]. Алакөл ойпатынан табылған Биен өзенінің оң жағалауында, Арасан ауылынан 2,5–3 км қашықтықта орналасқан сақ дәуіріне жататын Арасан I, II қорымдарының сегіз жерлеу орындары зерттелген еді. Арасан I қорымының № 2 обасынан

ақымда жерленген мәйіттің бас сүйегінің екі жағынан өте ерекше формадағы, зергерліктің асқан шеберлігімен жасалған екі алтын сырға (1-сур.)* (*Мақалада А.Е. Айтбаева түсірген фотосуреттер пайдаланылды), белінің оң жағынан қола айна аршылды. Табылған жәдігерлерді сараптай отырып, зерттеуші бұл жерлеу орны да әйел адамға тән деген қорытындыға келеді [Кушаев 1968: 143–144].

1-сур. Сырғалар. Алакөл ойпатындағы оба. II–III ғғ.
Материалы: алтын, лазурит, көгілдір ақық
[ҚРҰМ нқ 24378/1,2 АЗ 555/1-2]

Fig. 1. Earrings. Burial ground in the Alakol Basin. 2nd–3rd centuries.
Material: gold, lapis lazuli, turquoise
[NM RK entry 24378/1,2 AZ 555/1-2]

Рис. 1. Серьги. Могильник в Алакольской впадине. II–III вв.
Материал: золото, лазурит, бирюза [НМРК оф 24378/1,2 АЗ 555/1-2]

(колт) шекелік табылды. Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми архиві қорында сақталған Ақтас I қорымы табылымдар тізімінде: осы 28-ші обадан табылған екі шекелік – рубин орнатылған алтын салпыншақ (2-сур.) өз өлшеміндегі салынған суреті сақталған, сонымен қатар № 35 обадан диаметрі 70 мм, қалыңдығы 8 мм темір білезік, 50-ші обадан қола сымнан жасалған сырға табылған. Жердің үсті құрылыстарының өлшеміне сай, Ақтас I қорымы үйсіндер мен хуннулардың қарапайым тұрғындарының зираты. Хуннулардың қабірлерінде кездескен алтын әшекейлерге қарап жерленген адамдарды ақсүйектерге жатқызуға болады. Мұндай салпыншақтар көпшілік қолданатын зат емес екендігі айқын, әрі IV–V ғғ. хас шеберлері жасаған бірегей бұйымдар санатына жатады. К.А. Ақышев бұл обаны б.д. III–V ғғ. кезеңдейді [ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 831-іс].

Шығыс Жетісудағы, Қаратал өзенінің жоғарғы ағысында, Теңлік ауылы маңында орналасқан Теңлік қорымы материалдары да үлкен қызығушылық тудырады. Ертедегі көшпелілер материалдық мәдениеті жайлы құнды мәліметтер алуға мүмкіндік берген бұл ескерткіште жүргізілген қазба жұмыстары туралы К.А. Ақышевтің жеке архивіндегі күнделігінен білеміз. Бұл қолжазба күнделікті ғалымның 100-жылдық мерейтойына орай жарыққа шыққан монографиясында А.С. Ғаниева қолданған. Ғалым диаметрі 35 тен 50 м, биіктігі 3 тен 7 м дейін жететін ірі бес обадан тұратын

1960 жылдары К. Ақышевтің жетекшілігімен Жетісу археологиялық экспедициясы Кеген өзені аңғарында кең көлемде барлау және қазба жұмыстары барысында зерттеу үшін Құрайлы шатқалы таңдалып, Шығыс Жетісудың әртүрлі қорымдардан жүзден аса ерте темір дәуірінің обаларында қазба жүргізілді. Ақтасты шатқалындағы Ақтас I қорымында 60-тан аса оба зерттелді. Осы қорымдағы № 28 обаны қазу кезінде мүрде жанынан материалдық мәдениеттің құнды заттары табылды. Оң қолынан темір білезік, оның жанынан қою-жасыл порфириттан жасалған ұршық табылса, ал сол қолынан моншақтар тізбегі шықты, алайда нашар сақталғандықтан моншақты жинап алу мүмкін болмады. Ал кеуде тұсынан екі ілгек тәрізді зат, оның астынан темір сырға табылды. Осы жерден полихром стилінде жасалған, жарты ай пішінді ерекше әдемі әрі қымбат әшекейленген екі салпыншақ

2-сур. Шекеліктер. Ақтасты. Материалы: алтын, анартас
[ҚРҰМ нқ 24377/1,2 АЗ 554/1-2]

Fig. 2. Kolts. Aktasty. Material: gold, garnet
[NM RK entry 24377/1,2 A3 554/1-2]

Рис. 2. Колты. Актасты. Материал: золото, гранат
[НМ РК оф 24377/1,2 АЗ 554/1-2]

қорымның бұзылған әрі тоналған бір обасына жүргізілген 1964 ж. зерттеулерді сипаттайды. К.А. Ақышев «Қаратал» обасы деп атаған обаға түсірілген траншея екі жерлеу шұңқыры мен осы екі шұңқыр арасында тағы бір жерлеу орны табылған. Орталық жерлеу орны толықтай деформацияға ұшыраған, үшінші жерлеу шұңқырында мыс қыстырғыштар мен жамылғы киген салт аттымен жылқы бейнеленген жүздеген алтын жапсырмалар (3-сур.) табылды. Сондай ақ темір

түйрегіштер, қола айна және алтын тіліктермен ағаш қобдиша табылды. Оба б.д.д. III–II ғғ. кезеңделген [Ганиева 2024: 143–144].

К.А. Ақышев сақ өнеріндегі аң стиліне арналған мақаласында ескерткіштердің орналасуына байланысты субаймақтық варианттарды қарастыру барысында әр аумақта зооморфтық бейнелердің семантикасы сол белгілі бір қоғамның мүшелеріне түсінікті космогониялық,

3-сур. Салт атты бейнесіндегі шытыра.
Теңлік. Жетісу. Б.д.д. III–II ғғ.
[ҚРҰМ нқ 24393/1-4 АЗ 560/1-4]

Fig. 3. Plaque depicting a horseman.
Tenlik. 3rd–2nd centuries BC
[NM RK entry 24393/1-4 A3 560/1-4]

Рис. 3. Бляха с изображением всадника.
Тенлик. III–II вв. до н.э.
[НМ РК оф 24393/1-4 АЗ 560/1-4]

мифологиялық, діни көзқарастардың көрінісі болғанын атап көрсетеді. Зергерлік өнердің қола дәуірінің ерте кезеңдерінде пайда болғанымен, зооморфты бейнедегі алғашқы табылған алтын сырғаға кеңінен тоқталады. 1980 жылғы Жонғар Алатауының батыс бөктерінде, Қапал ауылы маңындағы Мыңшұңқыр қорымындағы 10 жерлеу орнында жүргізілген қазба барысында табылған үш алтын сырға мен үш саз ыдысқа көңіл аударады. 21А қоршауынан табылған екі жылқының құйма бейнесіндегі алтын сырғаны Сібір, Қазақстан мен Арал маңында қола дәуірінің тайпаларының аң стилінде орындалған зергерлік өнердің алғашқы ескерткіші деп баға береді. Хронологиялық жағынан аталған бұйымда жерлеу құрылымы, жерлеу бағыты мен түріне қарай, сенімді түрде қола дәуірімен кезеңдейді [Ақишев 1990: 7–8].

Зергерлік бұйымдардың мол қоры жинақталған келесі Жалаулы қазынасы да Қарғалы көмбесі сияқты 1988 жылы Алматы облысының Кеген ауданында қазына аттас Жала-

улы шағын ауылынан кездейсоқ табылды. К.А. Ақышев пен Ә.К. Ақышев олжа табылған мекенді зерттеп, олардың қабірден шықпағанын анықтады және б.д.д. VIII–VII ғғ. мерзімдеді. Әсіресе тұрғындардың назарын аударған бұйым жарты ай тәрізді пектораль еді [ҚР ОММ коллекциясы каталогы 2011: 51]. Сонымен қатар Ғ.А. Базарбаева мен Ғ.С. Жұмабекова ерте темір дәуірі өнеріндегі ұсақ пластикадағы кеңінен таралған бөкен бейнесі туралы мақаласында осы Жалаулы және Есік обаларындағы табылған жәдігерлерді мысалға ала отырып, Қазақстанның б.д.д. VIII – III ғғ. аң стиліндегі ақбөкен образына талдау жасаған [Bazarbayeva, Jumabekova 2023: 893–908]. Дегенмен, бұл қазына құрамында нақты әйел әшекейі ретінде саналатын бұйым жоқ.

XX ғ. 30-жылдарының соңынан тәуелсіздік алғанға дейінгі уақыт аралығындағы Жетісу өлкесінде жүргізілген археологиялық зерттеулер барысында табылған әшекей бұйымдар туралы қысқаша шолуды қорытындыласақ, сақ және үйсін обаларының ілеспе материалдары ретінде ұсақ моншақтар, шиыршық тәрізді сырғалар, қола білезіктер және темір шаш түйреуіштер табылды. Дегенмен, археологтар Қарғалы қазынасынан өзге, Жетісу өңірінің әйел әшекей бұйымдарын арнайы зерттеу жұмысына арқау ете қойған жоқ еді. Жалпы бұл табылымдар мерзімдеуші қосымша материал ретінде қарастырылды.

4 Талқылау (Айтбаева Ә.Е.)

Қазіргі таңда археологтар жерлеу ескерткіштері мен ілеспе материалдарын сараптап, талдау негізінде әйелдердің мәртебесін анықтауға көп көңіл бөлуде; әйелдің жалпы келбетін, оның костюмін гендерлік реконструкциялау мақсатында әлеуметтік зерттеулер сәтті жүргізілуде. Жалпы Жетісу бойынша әшекей бұйымдардың тәуелсіздік алған жылдардан бергі кезеңдегі ғылыми жарияланымдарда қарастырылуына тоқталсақ.

3. Самашев бастаған авторлар тобының Алматы тарихына арналған «Древности Алматы» зерттеу жұмысының – Алматы қаласының археологиялық зерттелу тарихы туралы бөлімінде қала аумағынан кездейсоқ табылған бұйымдар мен арнайы ұйымдастырылған зерттеу жұмыстары хронологиялық ретпен тиянақты сипатталады. Әшекейлер жеке сараланбағанымен, жалпы Алматы облысы аумағындағы археологиялық олжаларға – Жалаулы және Қарғалы қазынасына арнайы тоқталған [Самашев и др. 2005: 54].

Ал К.М. Байпақов, Т.В. Савельева, К. Чангтың бірлесіп жазған Солтүстік-Шығыс Жетісудың ортағасырлық елді мекендері мен қалаларына арналған еңбекте қазіргі Алматы қаласының орнында орналасқан отырықшылық ескерткіштердің зерттелуі қарастырылған. Шелек қаласында жүргізілген қазба жұмыстарында табылған металдан жасалған әйел әшекейлеріне, сырғаның салпыншағына, оның ақ және жасыл-сұр түсті нефритті қырнап жасалған көзіне тоқталып, аналогтары көрсетіліп, фотосы түсірілген [Байпақов и др. 2005: 94].

1996 жылы қазақ-америка археологиялық экспедициясының Тұзысай (Алматы обл., Талғар ауд.) қонысында жүргізілген зерттеулері нәтижесінде табылған әйел адамның жерлеу орнына арналған мақалада ұсақ әйнек моншақтар, біржақты темір пышақ, жамбас сүйегі тұсында қола айна сынды жерлеу бұйымдары табылғаны көрсетілген. Қола айнадағы төрт иероглифті Е.И. Лубо-Лесниченко «Үйіңізде әрдайым байлық пен береке болсын» деп аударса, америкалық қытайтанушы В. Майер «Сіздің тегіңіз әрқашан әйгілі әрі дені сау болсын» деп оқыған [Григорьев и др. 2007: 131]* (*аудармасы А.Е. Айтбаеваныкі). Жүргізілген сараптамалар негізінде жерлеу орны XII–XV ғғ. мерзімделді.

Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында зерттелген ортағасырлық Қойлық қаласында жүргізілген археологиялық зерттеулер шығыс кесенесінің бір қабірін қазу барысында төртбұрышты платформасы бар алтын сақиналар және өсімдік тектес оюлармен безендірілген әшекейлер; ұштары кесілген текше түріндегі миниатюралық кеңейткішпен безендірілген алтын

сырға; дәнекерлеу орындарында қос бұралған флейтадан жасалған белбеумен, кішкентай алтын сфералық кулондармен, көгілдір және меруерт моншақтармен безендірілген, созылған шар тәріздес алтын қуыс кулондары бар мойын әшекейі табылған. Бұл жәдігерлердің сипаттамасы мен фотосы ескерткішке арналған альбом-кітапта берілген, авторлар жерлеу орны мен кесенені XIII–XIV ғғ. кезеңдейді [Байпаков, Воякин 2007: 85].

1968 жылы К. Ақышев ашып, зерттеген Шелек ауылынан 18 км солтүстік-шығыста (Алматы обл., Еңбекшіқазақ ауд.), Шелек өзенінің аңғарында орналасқан үйсін дәуіріне жататын Қаратума қорымын 2009 жылдан бастап «Археологиялық экспертиза» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі «Жетіген–Қорғас» теміржол аумағында қалуына байланысты қайта зерттеді. Осы зерттеулер нәтижесінде К.М. Байпаков, Д.А. Воякин және С.В. Захаровтардың бірлескен авторлығымен жарық көрген «Могильник Каратума» монографиясында біздің зерттеу нысанымызға сай № 16 әйел адам жерленген обадан қимасында дөңгелек, сақталған бөлігі 5,9 және 1,9 см қола түйреуіш пен тоғыз алтын күлтелі гүлөрнек табылғаны жазылды. Авторлардың пайымдауынша, алтын фольгадан жасалған тоғызбұрышты жұлдызшаның кейпінде, беті шығыңқы бұл гүлөрнек өзге бұйымға, бәлкім осы жерлеу орнынан табылған қола түйреуішке жабыстырылған болуы мүмкін және бұл түйреуіш осы кезеңдегі Жетісудың сақ-үйсін жерлеу орындарына тән бұйым [Байпаков и др. 2016: 104]. Сонымен қатар № 48 обадан қола білезіктер табылды. Далалық Еуразияның сақ-сармат және ғұн-сармат дәуірінің ескерткіштерінде осыған ұқсас бұйымдар өте көп кездеседі.

Осы Қаратума қорымының әшекейлеріне арналған келесі мақалада Е.Ш. Амиров осы білезіктер мен түйреуішке және моншақтарға арнайы тоқталған. Автор табылған заттардың жақын аналогтарын да көрсете отырып, бұл түйреуіш шаш үлгісін бекіту үшін бе, әлде баскиімнің бөлшегі ретінде пайдаланылды ма, нақты айту қиын деп тұжырымдайды. Жалпы Қаратума қорымының № 167 обасы 88% тоналғанымен, бүлінбеген 20 обаның өзінде әшекейлер тек екі жағдайда табылғанына тоқталып, автор бұл азшылық себебін қатардағы немесе оған теңестірілген тұрғындардың жерлеу ғұрпының ерекшелігімен немесе тұрғындардың негізгі тобының әлауқатының төмендігімен байланысты болуы мүмкін дейді [Амиров 2017: 114].

Археолог ғалымдардың этнолог әріптестерімен бірлесе шығарған «Образ женщины в отражении веков: по материалам из Большого Тургая и сопредельных регионов» атты ұжымдық монографиясында қола дәуірінен бастап, қазақ ұлттық дәстүріндегі әшекейлерге арналған салмақты мақалалар тоғысқан [Образ женщины... 2020]. Жинақтағы Қазақстан археологиясындағы орта ғасыр кезеңі ескерткіштерін зерттеудегі маңызды бағыт гендерлік зерттеулерге арналған Б.М. Хасенованың мақаласы тарихнамалық сипатта жазылған. Бүкіл Қазақстан аумағындағы орта ғасырлық ескерткіштердегі әйелдердің жерлеу орындарын зерттеген Ә.Х. Марғұлан, Ф.Х. Арсланова, Я.А. Шер және т. б. секілді зерттеушілердің еңбектеріндегі гендерлік мәселеге тоқталған. Жұмыс барысында ғылыми зерттеулерді қарастыра отырып, гендерлік тиесілілікті анықтайтын арнайы бұйымдарды іздестіру ісі де жүргізілген. Автор Жетісу үшін ер адамдардың жерлеу орнына қару-жарақ бұйымдары, белдік бөлшектері тән деп көрсетсе, әйелдер үшін айналар, сырғалар және қайшыларды белгілейді. Тіпті, құрбандық жануары мен құрбандық тағамдарының құрамы мен көлемі де қайтыс болған жанның жынысына байланысты өзіндік ерекшелікке ие екенін атап көрсетеді [Хасенова 2020: 54].

Ерте темір дәуірі қоғамындағы әйел рөлі мәселесін көтеріп жүрген Ғ.А. Базарбаева мен Ғ.С. Жұмабекованың «Шаманка, жрица, принцесса?» атты мақаласында атақты Есік обасы, Батыс Қазақстанда Я. Лұкпанова қазба жүргізген Тақсай 1 кешенінің № 6 обасы және Тасарық обасына тоқталады. Ғалымдар Есік обасында жерленген сақ жауынгерінің жынысы туралы мәселеде К.А. және Ә.К. Ақышевтер, Б.Н. Нұрмуханбетовтің зерттеулері, Есік қорық-музейі қызметкерлері жинақталған қазбаға қатысушылардың сұхбаттары, антрополог А.О. Китованың сүйек қалдықтарына

жүргізген зертханалық анализдер нәтижесінде мүрде 16–18 жастағы жас жігітке тиесілі екендігі анықталғанына тоқталады. Бұл жерде зерттеушілер жыныстық тиесілікке қатысты таласты дәйек ретінде үшкір әрі биік бас киімнің көптеген түркітілдес ұлттардың бас киімі «сәукелемен» ұқсастығы болғанын баса көрсетеді. Ал келесі екі ескерткіштің жерлеу жәдігерлерін тиянақты сипаттай отырып, «ханшайым» атауынан гөрі «абыз» (жрица) атауы барынша сай келетінін, дегенмен, Шығыс Арал маңындағы Ұйғарақ және Оңтүстік Түгіскен қорымдарындағы әйел жерлеу орындары жәдігерлеріне сүйене отырып, ол заманда әйелдің әртүрлі функцияларды қатар атқарғандығын, отанасы болып, бала өсіріп, ғұрыштар мен салттарды орындаумен қатар қажет кезде ат үстінде ел қорғағандығына да тоқталған. Жалпы археологтарды жерлеу орындарына «ханшайым», «абыз» атауын оңды-солды қолдана бермеуге шақырады [Базарбаева, Джумабекова 2019: 74].

Алматы облысы Райымбек ауданы Шалкөде жайлауында орналасқан ерте темір дәуірінің Қатартөбе қорымында жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесіне арналған А. Чотбаев пен А. Оңғарұлының мақаласында 2012 ж. зерттеулерде № 2 обаның жерлеу шұңқырынан мүрденің бас сүйегінің сол жақ шеке тұсынан табылған сары металдан жасалған сырғаға тоқталған (4-сур.). Авторлар мұндай сырға түрлерінің Жетісу өлкесінде кеңінен таралғанын айта келіп, б.д.д. III–II ғғ. мерзімдейді [Чотбаев, Онгар 2014: 74].

2020 жылы Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері А.А. Горячев бастаған отряд Қарғалы қазынасы табылған нақты орынды табу мақсатында барлау-зерттеу жұмыстарын бастады. Осы жұмыстар нәтижесінде Ерменсай шатқалында «Қарғалы тасы» атты нысан табылып, алдын ала археологиялық қазбалар нәтижесінде атақты «Қарғалы қазынасының» табылған орны ретінде анықталды. Зерттеу нәтижесінде сол замандағы қазына іздеушілердің көзінен таса қалуы мүмкін 11 алтын домалақ айылбас және алтын фольганың үш бөлшегі табылды [Горячев и др. 2021: 108].

Зерттеу тақырыбына қатысты соңғы жылдардағы ерекше тоқталатын еңбек – Б. Хасенованың «Женские украшения гунно-сарматского времени Казахстана» атты мақаласы. Зерттеуші Қазақстанның ғұн-сармат кезеңіндегі әйел костюміндегі аксессуарларды жүйелеу мақсатында әшекейлердің адам денесінде тағылған орнына байланысты бұйымдарды классификациялады. Диадемалар, сырғалар, шекеліктер, кеудеге тағылатын салпыншақтар деп жіктелген әшекейлер арасында Жетісу өлкесінен табылған Қарғалы диадемасы, Қарғалы қазынасынан табылған зооморфты сырға, Қарқара обасынан табылған тікбұрышты, көбелек тәрізді және зигзаг тәрізді жапсырмалардан тұратын мүрденің желке тұсынан табылған баскиімнің металл бөлшектері

4-сур. Сырға. Қатартөбе-1, № 2-оба, 2-жерлеу орны
[ҚРҰМ нқ 32654 А3 – 623]

Fig. 4. Earring. Katartobe-1, kurgan No. 2, burial 2
[NM RK entry 32654 A3 – 623]

Рис. 4. Серьга. Катартөбе-1, курган № 2, погребение 2
[НМ РК оф 32654 А3 – 623]

сипатталған. Дегенмен бұл жапсырмалар табылған Қарқара кешенінің жерлеу орнындағы мүрденің жынысы жайлы зерттеушілер ашып айтпағандықтан, бұл жапсырмалар ер адамның баскиімінің бөлшегі немесе маңдай таспасының әшекейлері де болуы мүмкін деп тұжырымдайды [Хасенова 2023: 90].

Мақалада металдан жасалған бір дәуірдің әшекейлері алғаш рет классификацияланды. Дегенмен қолға, білекке тағатын әшекейлер қарастырылмаған, әшекейлердің көп бөлігі бас бөліктеріне арналған. Ғұн-сармат дәуірінің әшекейлерін толық зерттеу болашақтың еншісінде.

5 Қорытынды (Айтбаева Ә.Е.)

Мақалада қарастырылып отырған хронологиялық шеңбер бойынша материалдарды екі негізгі кезеңге бөліп қарастыруға болады: XX ғғ. 40–90 жж., XX ғғ. ғасырдың 90 жж. бастап бүгінгі күнге дейінгі зерттеулер. Әрбір кезеңде жүргізілетін зерттеулердің сипаты сол кездегі өзекті ғылыми міндеттер мен тенденцияларға сәйкес келеді. Металдан жасалған әйел әшекейлерін зерттеу көне жәдігерлерді кездейсоқ жинаудан жүйелі түрдегі ғылыми зерттеуге дейінгі күрделі жолдан өтті деп айта аламыз. Зергерлік бұйымдар туралы алғашқы жазбалар тек сипаттамалық әрі палеоэтнографиялық материалды талдауда қосымша дәлел ретінде ғана қарастырылса, соңғы жылдары зергерлік бұйымдарды зерделеудегі этномәдени параллельдер, салыстырмалы талдаулар мен типологиялар сынды зерттеулер жүргізілуде. Осы зерттеу жұмыстарында тоқталған әшекейлер түрлері қазіргі зергерлік бұйымдардың түпкі образдары болғандықтан, осы жәдігерлерді сипаттау зергерлік өнердің жекелеген түрлерінің шығармашылық формасының дамуының эволюциялық жолын анықтауға мүмкіндік бермек.

Ұзақ уақыт бойы зергерлік бұйымдардың арнайы зерттеу нысаны болмауы оның тәуелсіз дереккөз ретіндегі рөлін төмендетті, алайда қазіргі таңда бұл көзқарас өзгерді. Дегенмен әйел әшекейлерін арнайы зерттеу тақырыбы етіп алған жұмыстар көлемі әлі салыстырмалы түрде шағын, бірақ жинақталған материал болашақ зерттеу жұмысына негіз болатын мол ақпараттық әлеуетке ие. Зергерлік бұйымдар бұзылу мен шіру процестеріне аз түсетіндігіне, техникалық және технологиялық параметрлері, ою-өрнегі, бұйымдардың дизайны және пішініне байланысты халықтардың этникалық тарихы мен мәдени генезисінің, ежелгі және ортағасырлық этникалық процестер мен этномәдени қатынастар кезеңдерін нақты негіздеп бере алатын маңызды тарихи дереккөз екені сөзсіз.

ӘДЕБИЕТ

- 1 Акишев К.А., Қушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата: Наука, 1963. 320 с.
- 2 Акишев К.А. Происхождение «звериного стиля» в изобразительном искусстве саков // Маргулановские чтения: Сборник материалов конференции. Часть I. М., 1992. С. 4–9.
- 3 Амиров Е.Ш. Украшения из могильника Каратума // IX Оразбаевские чтения / Отв. ред. А.Т. Толеубаев. Алматы: Казак университеті, 2017. С. 112–115.
- 4 Базарбаева Г.А., Джумабекова Г.С. Шаманка, жрица, принцесса? (К изучению статуса женщины сакской эпохи) // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2019. № 3 (19). С. 68-75. URL: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/537> (дата обращения: 30.08.2024).
- 5 Байпаков К.М., Воякин Д.А. Средневековый Каялык. Алматы: Print S, 2007. 224 с.: ил. (на каз., рус., англ. яз.).
- 6 Байпаков К.М., Воякин Д.А., Захаров С.В. Могильник Каратума. Некрополь раннего железного века в Семиречье. Алматы: Археологическая экспертиза, 2016. 672 с.: ил.
- 7 Байпаков К.М., Савельева Т.В., Чанг К. Средневековые города и поселения северо-восточного Жетысу. Алматы: CREDO, 2005. 188 с.
- 8 Бернштам А.Н. Золотая диадема из шаманского погребения на р. Каргалинке // КСИИМК. 1940. Вып. 5. С. 23–31.

- 9 Ганиева А.С. Век археологии в научном наследии К.А. Акишева / Труды Института археологии им А.Х. Маргулана. Т. VII. Алматы: ИА КН МНВО РК, 2024. 216 с.
- 10 Григорьев Ф.П., Чанг К., Туртеллот П. Погребение женщины позднечувствительного времени на поселении Тузусай // История и археология Семиречья. Вып. 3 / Отв. ред. А.Н. Марьяшев. Алматы: Фонд «Родничок», 2007. С. 129–139.
- 11 Горячев А.А., Сараев В.В., Егорова Т.А., Чернов М.А. Новые материалы древнего археологического комплекса Каргалинского историко-географического микрорайона // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2021. № 2 (12). С. 87–119.
- 12 Кушаев Г.А. Ранние погребения Алакульской впадины // Новое в археологии Казахстана / Отв. ред. М.К. Кадырбаев. Алма-Ата: Наука, 1968. 160 с.
- 13 ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 305-іс: Акишев К.А. Отчет о работах Илийской археологической экспедиции за 1954 г.
- 14 ҚР ҒЖБМ ҒК АИ ҒА. 831-іс: Дневник САЭ-1962. Описание находок из могильника Актас I.
- 15 ҚР ОММ – Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Музейінің археологиялық коллекциясы: сақтар мен үйсіндер мәдениеті (иллюстрацияланған ғылыми каталог), қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде. «Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық Музейінің археологиялық коллекциясы» (серия). Алматы: Өнер, 2011. 320 б.
- 16 Образ женщины в отражении веков: по материалам из Большого Тургая и сопредельных регионов. Коллективная монография / Отв. ред. Г.А. Базарбаева, Г.С. Джумабекова. Алматы: ИА КН МОН РК, 2020. 160 с.
- 17 Самашев З., Григорьев Ф., Жумабекова Г. Древности Алматы. Алматы: Археология, 2005. 184 с.
- 18 Сараев В.В. Каргалинская диадема под флером Юрия Домбровского // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2021. № 2 (12). С. 61–86.
- 19 Хасенова Б.М. Гендерная символика эпохи средневековья по данным археологии // Образ женщины в отражении веков: по материалам из Большого Тургая и сопредельных регионов. Коллективная монография / Отв. ред. Г.А. Базарбаева, Г.С. Джумабекова. Алматы: ИА КН МОН РК, 2020. С. 43–58.
- 20 Хасенова Б.М. Женские украшения гунно-сарматского времени Казахстана // Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы). 2023. № 4 (22). С. 86–100.
- 21 Чернов М.А. Композиционный строй каргалинской диадемы. Опыт реконструкции // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов степной Евразии / Отв. ред. А.З. Бейсенов. Алматы: ИА КН МОН РК; НИЦИА «Бегазы–Тасмола», 2015. С. 376–384.
- 22 Чотбаев А., Онгар А. Некрополь Катартобе — памятник кочевой элиты Восточного Жетысу // Всадники Великой степи: традиции и новации / Отв. ред. Д. Байтлеу. Астана: ФИА, 2014. С. 63–87.
- 23 Bazarbayeva G.A., Jumabekova G.S. The image of antelope (saiga) in the Early Iron Age Art of Kazakhstan // МАИАСП. 2023. № 15. С. 893–908.

REFERENCES

- 1 Akishev, K. A. Kushaev, G. A. 1963. *Drevnaya kultura sakov i usunei dolini reki Ili (Ancient culture of the Sakas and Usuns of the Ili River Valley)*. Alma-Ata: “Nauka” Publ. (in Russian).
- 2 Akishev K.A. 1992. In: Samashev, Z. S. (ed.). *Margulanovskie chteniya–1990. Sbornik materialov konferencii. (Margulan readings–1990)*. Chast’ I. M., 4–9 (in Russian).
- 3 Amirov, E. S. 2017. In: Toleubayev, A. T. (ed.). *IX Orazbaevskie chteniya (9th Orazbayev Readings)*. Almaty: “Kazakh University” Publ., 112–115 (in Russian).
- 4 Bazarbayeva, G. A., Jumabekova, G. S. 2019. In: *edu.e-history.kz*, 3 (19), 68-75. URL: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/537> (accessed: 30.08.2024) (in Russian).
- 5 Baipakov, K. M., Voyakin, D. A. 2007. *Srednevekovyi Kayalyk (Medieval town Kayalyk)*. Almaty: “Print S” (in Kazakh, Russian, English).
- 6 Baipakov, K. M., Voyakin, D. A., Zakharov, S. V. 2016. *Mogilnik Karatuma. Nekropol rannego zhelezного века v Semireche (The Karatuma burial ground. Necropolis of the early Iron Age in Semirechye)*. Almaty: “Arkheologicheskaya ekspertiza” Publ. (in Russian).
- 7 Baipakov, K. M., Savel'yeva, T. V., Chang, K. 2005. *Srednevekovye goroda i poseleniya severo-vostochnogo Zhetysu (Medieval cities and settlements of north-eastern Zhetysu)*. Almaty: “CREDO” Publ. (in Russian).

- 8 Bernshtam, A. N. 1940. In: *Kratkie soobshcheniya o dokladah i polevyh issledovaniyah Instituta Istorii materialnoy kultury* ((Brief communications on the reports and field researches of the Institute for the history of material culture)), 5, 23–31 (in Russian).
- 9 Ganieva, A. S. 2024. *Vek arkhologii v nauchnom nasledii K.A. Akisheva* (Century of archaeology in the scientific legacy of K.A. Akishev). Proceedings of Margulan Institute of Archaeology, Vol. VII. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
- 10 Grigoryev, F. P., Chang, K., Turtellot, P. 2007. In: Maryashev, A. N. (ed.). *Istoriya i arkhologiya Semirechya* (History and Archaeology of Semirechye). Vol. 3. Almaty: Fond “Rodnichok”, 129–139 (in Russian).
- 11 Goryachev, A. A., Saraev, V. V., Egorova, T. A., Chernov, M. A. 2021. In: *Kazakstan arheologiyasy* (Kazakhstan Archeology), 2 (12), 87–119 (in Russian).
- 12 Kushaev, G. A. 1968. In: Kadyrbayev, M. K. (ed.). *Novoe v arheologii Kazakhstana* (New in the Kazakhstan Archaeology). Alma-Ata: “Nauka” Publ, 135-144 (in Russian).
- 13 In: Science archive of Margulan Institute of Archaeology. D. 305.
- 14 In: Science archive of Margulan Institute of Archaeology. D. 831.
- 15 Alimbay, N. (compl.) 2011. *Qazaqstan Respublikasy Memlekettik Ortalyq Muzeinin arkhologiyalyq kollektsiyası: saqtar men ussender madenietı (illyustratsiyalyq gylymi katalog)* (Archaeological collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan: The culture of the Saka and the Usuns (illustrated scientific catalogue)). Almaty: “Oner” Publ. (in Kazakh, Russian, English).
- 16 Bazarbayeva, G. A., Jumabekova, G. S. (eds.). 2020. *Obraz zhenshiny v otrazhenii vekov: po materialam iz Bolshogo Turgaya i sopredelnyh regionov* (The woman image through the ages: based on materials from Great Turgay and adjacent regions). Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 83–108 (in Russian).
- 17 Samashev, Z., Grigoryev, F., Jumabekova, G. 2005. *Drevnosti Almaty* (Antiquities of Almaty). Almaty: “Arkheologiya” Publ. (in Russian).
- 18 Saraev, V. V. 2021. In: *Kazakstan arheologiyasy* (Kazakhstan Archeology), 2 (12), 61–86 (in Russian).
- 19 Khassenova, B. M. 2020. In: Bazarbayeva, G. A., Jumabekova, G. S. (eds.). *Obraz zhenshiny v otrazhenii vekov: po materialam iz Bolshogo Turgaya i sopredelnyh regionov* (The woman image through the ages: based on materials from Great Turgay and adjacent regions). Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 43–58 (in Russian).
- 20 Khassenova, B. M. 2023. In: *Kazakstan arheologiyasy* (Kazakhstan Archeology), 4 (22), 86-100 (in Russian).
- 21 Chernov, M. A. 2015. In: Beisenov, A. Z. (ed.). *Sakskaya kultura Saryarki v kontekste izucheniya etnosotsiokulturnykh protsessov stepnoy Evrazii* (Saka culture of the Saryarka in the context of ethnosocial and cultural processes of the Eurasian Steppe). Almaty: Margulan Institute of Archaeology; “Begazy–Tasmola” Publ., 376–384 (in Russian).
- 22 Chotbayev, A., Onggar, A. 2014. In: Baitileu, D. (ed.). *Vsadniki Velikoy stepi: traditsii i novatsii* (Riders of the Great Steppe: traditions and innovations). Astana: Branch of the Margulan Institute of Archaeology, 63-87 (in Russian).
- 23 Bazarbayeva, G. A., Jumabekova, G. S. 2023. In: *Materialy po arkhologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomor'ya* (Proceedings in Archaeology and History of Ancient and Medieval Black Sea Region), 15, 893–908 (in English).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. /
Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов. /
Disclosure of conflict of interest information. The authors claim no conflict of interest.
Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 28.08.2024.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 18.09.2024.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 24.09.2024.

